

ARTYKUŁY

Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym
PL ISSN 1643-8191, t. 56 (4)/2020, s. 3–16

<http://dx.doi.org/10.12775/KLIO.2020.058>

ROBERT SUSKI*

Walerian w niewoli Szapura I Czy Orozjusz znał *De mortibus persecutorum* Laktancjusza?

Valerian in captivity of Shapur I Did Orosius know *De mortibus persecutorum* by Lactantius?*

Streszczenie: Niedawno zaproponowano hipotezę, że dla Orozjusza źródłem do opisu upokorzenia Waleriana w perskiej niewoli był Laktancjusz. Hipoteza jest ciekawa, a między passusami można znaleźć wiele podobieństw, choć też różnic. Ponadto nie widać, aby Orozjusz znał tekst Laktancjusza, kiedy charakteryzował rządy tetrarchów. Zajmując się

* Wydział Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu w Białymstoku, Plac Niezależnego Zrzeszenia Studentów 1, 15-420 Białystok, robert_suski@o2.pl, ORCID: 0000-0001-5227-2743.

** W pisaniu tego artykułu były mi pomocne kwerendy biblioteczne w bibliotekach Julius-Maximilians-Universität Würzburg, które były możliwe dzięki stypendium Polskiej Misji Historycznej przy Uniwersytecie w Würzburgu ufundowanemu przez Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Bawarską Kancelarię Państwową i biskupstwo wüzburgskie.

losem Waleriana, Orozjusz jest bliższy *Epitome de caesaribus* niż Laktancjuszowi. Ślady znajomości *Epitome de caesaribus* odnajdujemy u Orozjusza w przedstawieniu panowań Gracjana czy Teodozjusza I. Uważam, że prawdopodobnie źródłem opisu losu Waleriana w perskiej niewoli u Orozjusza była *Epitome de caesaribus*, a nie Laktancjusz.

Abstract: It has recently been proposed that Lactantius was the source for Orosius's description of the humiliation of Valerian in Persian captivity. The hypothesis is interesting, but despite many similarities between the descriptions there are also differences. There is no evidence that Orosius knew the text of Lactantius describing the rule of the tetrarchs. Furthermore in describing the fate of Valerian, Orozjusz is closer to the description the *Epitome de caesaribus* than Lactantius. We find traces of knowledge of the *Epitome de caesaribus* also in the descriptions of the reigns of Gratian or Theodosius I. I think that probably the source for describing the fate of Valerian in Persian captivity in *Historia against paganos* of Orosius was *Epitome de caesaribus*, not Lactantius.

Słowa kluczowe: Walerian, Orozjusz, Laktancjusz, *Epitome de caesaribus*, późnorzymska historiografia

Keywords: Valerian, Orosius, Lactantius, *Epitome de caesaribus*, Late Roman historiography

Niedawno zasugerowano, że Orozjusz w *Historia adversus paganos*, opowiadając o niewoli Waleriana w Persji i upokorzeniach, które go tam spotykały, posiłkował się *De mortibus persecutorum* jako źródłem informacji¹. Hipoteza ta jest bardzo ciekawa, ale nie sądzę, aby była prawdziwa. W tym tekście chciałby przedstawić alternatywną hipotezę dotyczącą źródeł Orozjusza w tym passusie, co w rezultacie prowadzi nas do wniosku, że prawdopodobnie Orozjusz nie znał pracy Laktancjusza.

W 260 r. cesarz Walerian dostał się do perskiej niewoli, gdzie spędził resztę swojego życia². Był to pierwszy przypadek, gdy cesarz znalazł się

¹ A. Polichetti, *Le "historiae" di Orosio e la "storiografia ecclesiastica" occidentale (311–417 d.C.)*, Napoli 2000, s. 154; A. T. Fear, *Orosius: seven books of "History against the Pagans"*, translated with an introduction and notes by A. T. Fear, Liverpool 2010, s. 355; P. van Nuffalen, *Orosius and the rhetoric of history*, Oxford 2012, s. 94.

² Źródła do wojny rzymsko-perskiej w 260 r. i losów Waleriana: *ŠKZ*, 22; *Lact. Mort. Per.* 5, 2–7; *Eus. Hist. Eccl.* 7, 13; *Iul. Caes.* 313C; *Aur. Vict. Caes.* 32, 5; *Fest. Brev.*,

w rękach wroga. Orozjusz podobnie jak inni autorzy rzymscy czy bizantyjscy opisywał jedną z bardziej wstydlivych kart w rzymskiej historii³.

23; Eutrop. 9, 7; Hier. *Chron.* p. 220g (Helm); *Epit.* 32, 5–6; Oros. 7, 22, 3–4; *Hist. Aug. Val.* 1–4; *Hist. Aug. Gall.* 3, 8–9; 17, 1; Zos. 1, 36, 1–2; Petrus Patricius, *frag.* 9, *FGH IV*, s. 187; Petrus Patricius, *frag.* 13, *FGH IV*, s. 188–189; Agathias, 4, 23, 7; 4, 24, 3; *Chron. Pasch.* p. 508; Sync. p. 466; Cedrenus, p. 454, 3–6; Zon. 12, 23; zob. J. Gagé, *Comment Sapor a-t-il “trionphé” de Valérien?*, „Syria” 1965, t. 42, fasc. 3/4, s. 343–88; B. H. Stolte, *The Roman emperor Valerian and Sapor I, king of Persia*, „RSA” 1971, vol. 1, s. 157–62; J. F. Drinkwater, *The “Catastrophe” of 260: towards a more favorable assessment of the emperor Valerian I*, „RSA” 1989, vol. 19, s. 123–135; D. S. Potter, *Prophecy and history in the crisis of the Roman Empire*, Oxford 1990, s. 331–337; E. Reiner, *The reddling of Valerian*, „Classical Quarterly” 2006, vol. 56, s. 325–329; B. Dignas, E. Winter, *Rome and Persia in Late Antiquity: neighbours and rivals*, Cambridge 2007, s. 80–84; A. Goltz, U. Hartmann, *Valerianus und Gallienus*, w: *Die Zeit der Soldatenkaiser. Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr. (235–284)*, Hrsg. K. P. Johne, Berlin 2008, s. 250–251; T. Glas, *Valerian. Kaisertum und Reformansätze in der Krisenphase des Römischen Reiches*, Paderborn 2014, s. 181–186; L. De Blois, *Rome and Persia in the middle of the third century AD (230–266)*, w: *Rome and the worlds beyond its frontiers*, eds. D. Slootjes, M. Peachin, Leiden–Boston 2016, s. 40–44; O. Coloru, *L'imperatore prigioniero. Valeriano, la Persia e la disfatta de Edessa*, Bari 2017, s. 127–157; C. H. Caldwell III, *The Roman emperor as Persian prisoner of war: remembering Shapur's capture of Valerian*, w: *Brill's companion to military defeat in ancient mediterranean society*, eds. J. H. Clark, B. Turner, Leiden–Boston 2018, s. 335–358.

³ Najstarszym źródłem, które wspominało wzięcie do niewoli Waleriana przez Persów i jego zesłanie, była słynna inskrypcja Szapura (ŠKZ, 22). Następne źródła spoza terenu cesarstwa i pokazujące perską perspektywę pochodzą dopiero ze średniowiecza (O. Coloru, op. cit., s. 14). W irańskiej tradycji wspominało, że Szapur nakazał wziętym do niewoli Rzymianom pod przywództwem Waleriana zbudować tamę w Tustar. Po jej wzniesieniu Szapur miał albo uwolnić cesarza, któremu jednak kazał obciąć nos, albo go zabić (Al-Tabari 826–831; zob. O. Coloru, op. cit., s. 147–150; C. H. Caldwell III, op. cit., s. 352–353). Do najstarszych autorów, którzy wspominają wzięcie do niewoli Waleriana na terenie cesarstwa, należą Laktancjusz i Euzebiusz z Cezarei. Niestety nie zachował się poświęcony temu passus w *Historia Augusta*. Dzieło to jest znane z mieszania fikcji z rzeczywistością, ale jego autor miał w rękach niezachowane dzieła Deksiporta, który żył w III w. W zawartej w tym zbiorze biografii Waleriana odnajdujemy jedynie odpowiedzi na (zapewne fikcyjny) list Szapura I opowiadającego o swoim zwycięstwie, które miały być rozesłane po całym Wschodzie. Owe odpowiedzi również były wymyślone przez autora tego dziwnego dzieła. Dowiadujemy się z nich jedynie tego, że Walerian przebywał w niewoli (*Hist. Aug. Val.* 1–4; zob. S. Ratti, *Histoire Auguste. Tome IV, 2e partie : Vies des deux Valériens et des deux Galliens*, Paris 2000, s. 45–63). W żywocie Galiena autor *Historia Augusta* wspominał

Według Orozjusza Walerian, wkrótce po wydaniu edyktu o prześladowaniu chrześcijan, trafił do perskiej niewoli, gdzie dożył starości, a król królów upokarzał cesarza, wykorzystując go jako swój podnózek, kiedy dosiadał konia⁴. Tej opowieści nie odnajdujemy w dwóch głównych źródłach Orozjusza do dziejów cesarstwa od II w. do połowy IV w.⁵: w *Breviarium* Eutropiusza oraz *Chronicon* Hieronima. Eutropiusz wspominał jedynie o wojnie rzymsko-perskiej prowadzonej w Mezopotamii, podczas której cesarz został schwytany przez Persów oraz dożył starości w haniebnej niewoli⁶. Niestety Eutropiusz nie opowiadał bardziej szczegółowo, na czym ona polegała. Jeszcze bardziej lakoniczne jest drugie źródło, z którego często Orozjusz korzystał w siódmej księdze *Historia adversus paganos*, czyli *Chronicon* Hieronima. Odnotował on jedynie fakt trafienia przez Waleriana do niewoli⁷. Co więcej, zdecydowana większość znanych nam prac historycznych z IV w. bardzo lapidarnie informowała czytelników o losach Waleriana. Aureliusz Wiktor uważał, że imperator został okrażony i okaleczony przez Persów oraz zginął w szóstym roku swojego

o przebywaniu cesarza w perskiej niewoli, też bez szczegółów (*Hist. Aug. Gall.* 3, 8–9; 17, 1). U Zosimosa odnajdujemy opowieść o przetrzymywaniu Waleriana przez Persów aż do jego śmierci, bez opisywania, jaki spotkał go tam los (Zos. 1, 36, 2; zob. F. Paschoud, *Zosime : Histoire nouvelle. Tome I : Livres I et II*, Paris 1971, s. 154–156). O bizantyjskich opisach niewoli Waleriana zob. C. H. Caldwell III, op. cit., s. 351–352.

⁴ Oros. 7, 22, 4: „Valerianus ilico, nefarii auctor edicti, a Sapore Persarum rege captus, imperator populi Romani ignominiosissima apud Persas seruitute consenuit, hoc infamis officii continua, donec uixit, damnatione sortitus, ut ipse adclinis humi regem semper, ascensurum in equum, non manu sua sed dorso attolleret”.

⁵ O znajomości *Breviarium* Eutropiusza przez Orozjusza zob. H. W. Goetz, *Die Geschichtstheologie des Orosius*, Darmstadt 1980, s. 25; M.-P. Arnaud-Lindet, *Histoires (Contre les Païens). Tome I : Livres I–III*, Paris 1990, s. XXVI; S. Ratti, *La lecture chrétienne du Bréviaire d'Eutrope (9, 2–5) par Jérôme et Orose*, „Latomus” 1997, t. 56, s. 264–278; A. T. Fear, op. cit., s. 15; P. van Nuffalen, op. cit., s. 103. Spekuluje się, że trzy krótkie prace, którymi posługiwał się Orozjusz (Justyn, Florus i Eutropiusz), były czytane w szkołach retorycznych (P. van Nuffalen, op. cit., s. 43).

⁶ Eutrop. 9, 7: „Valerianus in Mesopotamia bellum gerens a Sapore, Persarum rege, superatus est, mox etiam captus apud Parthos ignobili servitute consenuit”.

⁷ Hier. *Chron.* p. 220g (Helm): „Valeriano in Persas ducto”. W tym miejscu możemy być pewni, że Hieronim przetłumaczył ów passus z *Chronicon* Euzebiusza z Cezarei. Znajduje się on w armeńskiej wersji kroniki biskupa Cezarei.

panowania⁸. Świadcstwo Festusa jest zbliżone do *Breviarium* Eutropiusza. Ów autor wspominał, jak Walerian dostał się do perskiej niewoli, dożył w niej starości, bez informowania czytelnika, jak był on w niej traktowany⁹. Tak więc gdzie indziej należy szukać inspiracji Orozjusza w opisie losów cesarza w niewoli u wroga.

Rzeczywiście obraz nieszczęsnej doli Waleriana u Persów zawarty w *Historia adversus paganos* przypomina passus obecny w *De mortibus persecutorum*. To najstarsza zachowana charakterystyka losów cesarza powstała na terenie Imperium Romanum. Laktancjusz pisał po łacinie i był chrześcijaninem, na pozór może się więc wydawać, że Orozjusz nie powinien mieć problemu ze znajomością *De mortibus persecutorum*. Dzieło Laktancjusza nie cieszyło się zbyt dużą popularnością i zostało dosyć szybko zapomniane¹⁰. *De mortibus persecutorum* powstało na Wschodzie, ale zostało napisane po łacinie. Pozytywnie przedstawiało ono nie tylko Konstantyna Wielkiego, lecz także Licyniusza, który już po jej napisaniu przeistoczył się z sojusznika pierwszego chrześcijańskiego cesarza w jego wroga¹¹. W rezultacie poza aluzjami w *Oratio ad sanctos* i Hieronimem (Hier. *Ill.* 80; Hier. *Comm. in Zach.* 49, 5) nie widzimy śladów lektury *De mortibus persecutorum* w IV–V w.¹² Co prawda sugeruje się, że opis niewoli Waleriana u Persów w *De mortibus persecutorum* został wykorzystany przez autorów

⁸ Aur. Vict. *Caes.* 32, 5: „Nam cum eius pater bellum per Mesopotamiam anceps diuturnumque instruit, Persarum regis, cui nomen Saper erat, dolo circumventus foede laniatus interiit imperii sexto anno, senecta robustiore”.

⁹ Fest. *Brev.* 23: „Valeriani, infausti principis, fortunam taedet referre. Is cum Gallieno suscepit imperium: Cum Valerianum exercitus, Gallienum senatus imperatorem fecit, in Mesopotamia adversus Persas congressus, a Sapore, Persarum Rege, superatus est: et captus in dedecore servitutis consenuit”.

¹⁰ J. Moreau, *Lactance : De la mort des persécuteurs*, Paris 1954, s. 72.

¹¹ Ibidem.

¹² Ibidem. O wpływie poglądów Laktancjusza w *Oratio ad sanctos* zob. D. de Decker, *Le discours à l'assemblée des saints attribué à Constantin et l'œuvre de Lactance*, w: *Lactance et Son Temps*, éd. J. Fontaine, M. Perrin, Paris 1978, s. 91–106.

*Historia Augusta*¹³ i *Epitome de caesaribus*¹⁴, ale trudno powiedzieć, czy ta hipoteza jest zasadna.

Z jednej strony trzeba pamiętać, że wiarygodność opowieści Laktancjusza o cesarzu, który musiał pochyłać kark, może budzić pewne wątpliwości. Badacze doszukują się w tym niepokojącego nawiązania do wersu z psalmu 110 „Siądź po mojej prawicy, aż Twych wrogów położę jako podnózek pod Twoje stopy”¹⁵. Być może więc Laktancjusz, rysując niewolę cesarza, mógł zainspirować się psalmem, dla pokazania, jak kończą wrogowie Kościoła. Z drugiej strony opowieść o cesarzu, który musi zginać kark, aby król królów mógł dosiąść konia, mogła zrodzić się na podstawie perskich reliefów z Naqsh-e Rostam¹⁶. Część badaczy przypominała też o praktyce upokarzania pokonanych przeciwników przez władców Partów i Persów¹⁷. Jeżeli tak, Laktancjusz nie musiał być źródłem (bezpośrednim lub pośrednim) narracji opowiadających o upokorzeniu władcy, a mogły one czerpać wiedzę z innych prac. Niezależnie od tego, jakie były teksty, z których autor czerpał w opowieści o poniżeniu Waleriana w perskiej niewoli, znajomość *De mortibus persecutorum* przez Orozjusza nie byłaby czymś banalnym, gdyż prawdopodobnie dzieło to było mocno zapomniane na początku V w.

Tekst Laktancjusza o niewoli Waleriana jest bogatszy w fakty niż analogiczny *passus* zawarty u Orozjusza. Autor nie tylko opisywał, jak Walerian po dostaniu się do perskiej niewoli musiał zginać kark, aby Szapur I mógł wejść na wóz lub konia. Król królów miał przy tej okazji powtarzać ze śmiechem, że ta sytuacja odpowiada temu, co Rzymianie przedstawiali na ścianach i obrazach¹⁸. Na tym upokorzenie cesarza miało się nie zakończyć.

¹³ J. Schwartz, *A Propos des Ch. 4 et 6 du De Mortibus Persecutorum*, w: ibidem, s. 102.

¹⁴ Ibidem; J. Schlumberger, *Die „Epitome de Caesaribus“ und die „Historia Augusta“*, w: *B.H.A.C. 1972–1974*, Hrsg. A. Alföldi, J. Straub, Bonn 1976, s. 151.

¹⁵ Ps 110,1; zob. J. Moreau, op. cit., s. 223; C. H. Caldwell III, op. cit., s. 346.

¹⁶ J. Moreau, op. cit., s. 223. W tym jednak miejscu zastanawiam się, co Rzymianie wiedzieli o perskich reliefach. Część badaczy uważa, że w rzeczywistości doszło do kilku przypadków publicznego upokorzenia Waleriana, co Laktancjusz zinterpretował jako stałą praktykę (T. Glas, op. cit., s. 183–184).

¹⁷ O. Coloru, op. cit., s. 152–153.

¹⁸ Lact. *Mort. Pers.* 5, 2–3: „Hic captus a Persis non modo imperium, quo fuerat insolenter usus, sed etiam libertatem, quam ceteris ademerat, perdidit vixitque in servitute turpissime. Nam rex Persarum Sapor, is qui eum ceperat, si quando libuerat aut vehiculum

Nikt nie próbował go uwolnić, a kiedy umarł, zdarto z niego skórę, pomalowano ją na czerwono i umieszczono w świątyni bogów (barbarzyńskich) na pamiątkę perskiego zwycięstwa. Ową skórę pokazywano rzymskim posłom, aby Rzymianie nie ufali swoim siłom. Laktancjusz także dodał, że w ten sposób Bóg karał świętokradców, co jednak nie przeszkodziło kolejnym występować przeciw Boskiemu majestatowi¹⁹. Tak więc passus obecny

ascendere aut equum, inclinare sibi Romanum iubebat ac terga praebere et imposito pede super dorsum eius illud esse verum dicebat exprobrans ei cum risu, non quod in tabulis aut parietibus Romani pingerent”. Komentarze do tego passusu, zob. J. Moreau, op. cit., s. 99–102, 222–223; J. Schwartz, op. cit., s. 98–102; J. L. Creed, *Lactantius: De mortibus persecutorum*, Oxford 1984, s. 86.

¹⁹ Lact. *Mort. Pers.* 5, 4–7: „Ita ille dignissime triumphatus aliquamdiu vixit, ut diu barbaris Romanum nomen ludibrio ac derisui esset. Etiam hoc ei accessit ad poenam, quod cum filium haberet imperatorem, captivitatis suae tamen ac servitutis extremae non invenit ultorem nec omnino repetitus est. Postea vero quam pudendam vitam in illo dedecore finivit, derepta est ei cutis et exuta visceribus pellis infecta rubro colore, ut in templo barbarorum deorum ad memoriam clarissimi triumphi poneretur legatisque nostris semper esset ostentui, ne nimium Romani viribus suis fiderent, cum exuviis capti principis apud deos suos cernerent. Cum igitur tales poenas de sacrilegis deus exegerit, nonne mirabile est ausum esse quemquam postea non modo facere, sed etiam cogitare adversus maiestatem singularis dei regentis et continentis universa?”. Opowieść o zdarceniu skóry z cesarza potwierdzał Piotr Patrycjusz (Petrus Patricius, *frag.* 13). O przekazaniu zwłok cesarza (nazywanego w niej Oulifranious) do cesarstwa wspominał jedynie autor *Chronique de Séert* (*Chronique de Séert*, p. 223). Dzieło to jest jednak późne, gdyż najprawdopodobniej powstało dopiero w XI w., jego autor pisał też o przyjaźni między Galienem (nazywanym w kronice Djalasious) a królem Persów. Kronikarz nie informował nas, ile upłynęło czasu między śmiercią a wydaniem zwłok cesarza ani w jakim były one stanie. Obie narracje nie muszą być więc sprzeczne. Część badaczy postrzega to jako topos, zob. E. Reiner, op. cit., s. 329. Inni wierzą w jej wiarygodność, zob. D. Woods, *Lactantius, Valerian, and Halophilic Bacteria*, „Mnemosyne” 2008, vol. 61, s. 479–481; O. Coloru, op. cit., s. 153–157. Wydaje się, że ta druga hipoteza jest bardziej prawdopodobna. Na Bliskim Wschodzie istniała długotrwała tradycja wywieszania skóry pokonanych wrogów; zob. R. Rollinger, J. Wieshöfer, *Kaiser Valerian und Ilu-bi-di von Hamat. Über das Schicksal besieger Feinde, persische Grausamkeit und die Persistenz altorientalischer Traditionen*, w: *Stories of long ago: Festschrift für Michael D. Roaf*, Hrsg. H. Baker, K. Kaniuth, A. Otto, Münster 2012, s. 497–515. Być może przypisanie Walerianowi przydomka Colobrius przez autora *Epitome de caesaribus* miało mieć związek z okaleczeniem cesarza lub jego trupa po śmierci (O. Coloru, op. cit., s. 156–157). Wskazuje się, że ów enigmatyczny przydomek pochodził od słowa κολοβός, „okaleczony”; zob. P. G. Michelotto, *A proposito*

w *De mortibus persecutorum* w głównych punktach zgadza się z przekazem Orozjusza. Zawiera on fakty nieobecne w *Historia adversus paganos*. Wśród nich możemy wymienić okrutne żarty króla królów z cesarza, traktowanie cesarza jako podnóżka przy wsiadaniu do wozów, obdarcie z imperatora skóry po jego śmierci, umieszczenie jej w świątyni oraz pokazywanie rzymskim poselstwom. To jednak nie jest aż tak bardzo istotne. Orozjusz nie musiał przecież opisywać wszystkich faktów obecnych w swoim źródle. Za to z *De mortibus persecutorum* nie wynika, aby Walerian dożył starości w perskiej niewoli, o czym informował czytelników Orozjusz. To jednak też można jeszcze wytłumaczyć. Ów fakt wspomniał Eutropiusz w *Breviarium* i ewentualnie Orozjusz mógł połączyć fakty występujące u dwóch autorów: Eutropiusza i Laktancjusza.

Istnieją jednak przesłanki, aby odrzucić znajomość *De mortibus persecutorum* przez Orozjusza. Otóż trudno jest znaleźć w *Historia adversus paganos* miejsca, w których jej autor wykazał się znajomością tekstu Laktancjusza²⁰. Byłoby zadziwiające, gdyby Orozjusz inspirował się dziełem tego autora, kreśląc los wziętego do niewoli cesarza, a nie odwoływał się do tego źródła, przedstawiając panowanie tetrarchów²¹. Zarówno dla Laktancjusza, jak i Orozjusza tamci władcy (z wyjątkiem Konstancjusza Chlorusa) jako prześladowcy Kościoła byli wrogami Boga. W *De mortibus persecutorum* odnajdujemy relacje, które pasowałyby do narracji Orozjusza i stawianych przez niego tez, a które są nieobecne w jego realnych źródłach, a w konsekwencji też u niego. Opis choroby Galeriusza u Orozjusza jest wzorowany na passusie zawartym w *Historia ecclesiastica* Rufina z Akwilei, a nie *De mortibus persecutorum*²². Orozjusz przypisał (jako jedyny autor) Galeriuszowi

di Epit. De Caesaribus 32, 1 *cognomento Colobius*, „Rendiconti dell’ Istituto Lombardo” 1980, t. 114, s. 197–205; M. Festy, *Pseudo-Aurelius Victor, Abrégé des Césars*, Paris 1999, s. 151. Być może jednak ów przydomek mógł być nawiązaniem do tuniki noszonej przez niewolnika i aluzją do niewoli cesarza (P. Janiszewski, *Epitome de caesaribus. O życiu i obyczajach imperatorów od Cezara Augusta do Teodozjusza*, Warszawa 2015, s. 87).

²⁰ A. Polichetti, op. cit., s. 171.

²¹ Orozjusza opis panowania tetrarchów zawarty u Laktancjusza, zob. ibidem, s. 162–170.

²² Rufin *Hist. Eccl.* 8, 17, 1–11.

popętnienie samobójstwa²³. Laktancjusz ukazywał zaś, jak Galeriusz zmarł kilka dni po wydaniu edyktu tolerancyjnego wobec chrześcijan²⁴. To oczywiście nie przeczy, że w innych miejscach Orozjusz mógł przywołać świadectwo Laktancjusza, ale nie mamy potwierdzenia, aby to dzieło znał.

Co innego jest istotniejsze. Korzystania przez Orozjusza z *De mortibus persecutorum* nie widzimy także w opisie śmierci tetrarchów²⁵. Orozjusz zadeklarował, że przedstawił los, jaki spotkał prześladowców²⁶. Opowiadał

²³ Oros. 7, 28, 13.

²⁴ O śmierci Galeriusza zob. J. Moreau, op. cit., s. 61; J. Rougé, *Le De mortibus Persecutorum, 5e livre des Macchabées*, „*Studia Patristica*” 1971, vol. 12, s. 135; Th. Africa, *Worms and the death of kings: a cautionary note on disease and history*, „*Classical Antiquity*” 1982, vol. 1, s. 12–14; J. Creed, op. cit., s. XXXVIII–XXXIX; J. Scheid, *La mort du tyran. Chronique de quelques morts programmées*, w: *Du châtement dans la cité. Supplices corporels et peine de mort dans le monde antique. Table ronde de Rome (9–11 novembre 1982)*, ed. Y. Thomas, Rome 1984, s. 182; R. Suski, *O śmierci prześladowcy. Okoliczności śmierci Galeriusza*, w: *Chrześcijaństwo u schyłku starożytności. Studia źródłoznawcze*, red. T. Derda, E. Wipszycka, Warszawa 1997, s. 123–152; B. Leadbetter, *Galerius and the will of Diocletian*, London–New York 2009, s. 241–242; F. Paschoud, *Richiamo di una verità offuscata: il secondo libro dei Maccabei quale modello del De Mortibus Persecutorum di Lattanzio*, w: *Constantino prima e dopo Constantino, Constantine before and after Constantine*, ed. G. Bonamente, N. Lenski, R. Lizzi Testa, Bari 2012, s. 380; R. Suski, *Galeriusz. Cesarz, wódz i prześladowca*, Kraków 2016 s. 349–371; H. A. Drake, *A century of miracles. Christians, pagans, Jews, and the supernatural, 312–410*, Oxford 2017, s. 182–187.

²⁵ W przypadku tej narracji Orozjusz opierał się głównie na przekazie Eutropiusza (uzurpacja Maksencjusza, wyprawa i śmierć Sewera, śmierć Maksymiana Herkulijskiego i wybór Licyniusza – Oros. 7, 28, 5–11). Opowieść o chorobie Galeriusza Orozjusz zaczerpnął z *Historia ecclesiastica* Rufina z Akwilei (Oros. 7, 28, 12–13), następnie korzystał on z *Breviarium* Eutropiusza (śmierć Maksencjusza i Maksymina Daji – Oros. 7, 28, 16–17; wojna Konstantyna Wielkiego z Licyniuszem – Oros. 7, 28, 19) oraz *Chronicon* Hieronima (obdarowanie kościołów przez Konstantyna Wielkiego – Oros. 7, 28, 14–15; wygnanie chrześcijan z pałacu przez Licyniusza – Oros. 7, 28, 18) i rozważań samego Orozjusza, który tłumaczył teologiczny sens opisywanych wydarzeń („samobójstwo” Galeriusza – Oros. 7, 28, 14; przyczyny stracenia Licyniusza – Oros. 7, 28, 20; teologiczne wytłumaczenie sensu wojen, jakie wybuchły między śmiercią Konstancjusza Chlorusa a objęciem pełni władzy przez Konstantyna Wielkiego – Oros. 7, 28, 21). O źródłach w tym passusie zob. M.-P. Arnaud-Lindet, op. cit., s. 297.

²⁶ Oros. 7, 28, 4.

on o upadku Sewera²⁷, Maksymiana Herkuliskiego²⁸, Galeriusza²⁹, Maksymina Daji³⁰, Maksencjusza³¹ i Licyniusza³². Po odtworzeniu smutnego końca każdego z tych władców Orozjusz podkreślił, że wszyscy pomocnicy wielkiego prześladowania zostali zgładzeni³³. To, co łatwo zauważyć, to brak na tej liście twórcy tetrarchii, czyli Dioklecjana³⁴. Prawdopodobny powód milczenia Orozjusza o śmierci akurat tego imperatora tkwił w jego źródłach. Głównym źródłem opisu panowania cesarzy rządzących Imperium Romanum między 305 a 324 r. było *Breviarium* Eutropiusza. Ów autor ukazywał śmierć Dioklecjana jako dosyć szczęśliwą. Cesarz zestarzał się w błogim spokoju, po śmierci dostąpił go też zaszczyt jedyny w swoim rodzaju, gdyż został ubóstwiony, mimo że umarł jako człowiek prywatny³⁵. Być może dlatego Orozjusz pominął informację na ten temat, gdyż uważał, że jako wróg Boga powinien on ponieść karę za swoje świętokradztwo³⁶. Tymczasem u Laktancjusza można znaleźć opis, który odpowiadałby Orozjuszowi. Dioklecjan miał według tego chrześcijańskiego autora popełnić samobójstwo. Zobaczył, jak niszczone jego obrazy, oraz był zdruzgotany losem córki. To spowodowało u niego pogorszenie się nastroju: nie spał,

²⁷ Oros. 7, 28, 8.

²⁸ Oros. 7, 28, 9–10.

²⁹ Oros. 7, 28, 12–13.

³⁰ Oros. 7, 28, 17.

³¹ Oros. 7, 28, 16.

³² Oros. 7, 28, 18–22.

³³ Oros. 7, 28, 21.

³⁴ O śmierci Dioklecjana zob. T. D. Barnes, *New empire of Diocletian and Constantine*, Cambridge Mass.–London 1982, s. 31–32; J. B. Nakamura, *When did Diocletian die? New evidence for an old problem*, „Classical Philology” 2003, vol. 98, s. 283–289; W. Kuhoff, *Diokletian und die Epoche der Tetrarchie. Das römische Reich zwischen Krisenbewältigung und Neuaufbau (284–313 n. Chr.)*, Frankfurt am Main 2001, s. 914–934.

³⁵ Eutrop. 9, 28: „Diocletianus privatus in villa, quae haud procul a Salonis est, praeclaro otio consenuit, inusitata virtute usus, ut solus omnium post conditum Romanum imperium ex tanto fastigio sponte ad privatae vitae statum civilitatemque remearet. Contigit igitur ei, quod nulli post natos homines, ut cum privatus obisset, inter Divos tamen referretur”.

³⁶ W *Historia adversus paganos* Orozjusz wielokrotnie wskazywał, że miał istnieć związek między prześladowaniem chrześcijan a klęskami spotykającymi państwo rzymskie i prześladowców; zob. P. van Nuffalen, op. cit., s. 188–189.

wił się w gorączce, nie przyjmował posiłków. Ciągłe jęczał, płakał, wreszcie zmarł z głodu i rozgoryczenia³⁷. Gdyby Orozjusz chciał, mógłby odszukać w *De mortibus persecutorum* informacje, które przydałyby mu się w tworzeniu obrazu wizerunku ukaranych przez Boga prześladowców. W tej sytuacji istnieją dwie możliwości. Albo Orozjusz jedynie sporadycznie inspirował się *De mortibus persecutorum* i pominął w tym dziele passusy, które pasowałyby do jego tezy, lub ich nie zauważył, albo rysując losy Waleriana po dostaniu się do perskiej niewoli, zaczerpnął z innego źródła.

Uważam, że należy przychylić się do tej drugiej hipotezy. Otóż istnieje źródło, które mogło być inspiracją dla Orozjusza w opowieści o losie, jaki spotkał Waleriana w niewoli wroga. Jest nim powstała najprawdopodobniej między 395 a 408 r. *Epitome de caesaribus*³⁸. Jej autor przedstawiał, jak Walerian został pojmany przez perskiego króla Szapura i w perskiej niechlubnej niewoli dożył starości. Kiedy Szapur dosiadał konia, wykorzystywał Waleriana jako podnózek³⁹. Jeżeli porównamy opisy losów cesarza zawarte w *Epitome de caesaribus* i w *Historia adversus paganos*, łatwo zauważymy, że w narracji anonimowego dla nas autora pojawiają się wszystkie elementy obecne u Orozjusza: dostanie się Waleriana do perskiej niewoli, dożycie

³⁷ Lact. *Mort. Pers.* 42, 2: „Itaque »Diocletianus« cum videret vivus quod nulli umquam imperatorum acciderat, duplici aegritudine adfectus moriendum sibi esse decrevit. Lactabat se huc atque illuc aestuante anima per dolorem nec somnum nec cibum capiens. Suspiria et gemitus, crebrae lacrimae, iugis volutatio corporis, nunc in lecto, nunc humi. Ita viginti annorum felicissimus imperator ad humilem vitam deiectus a deo et proculcatus iniuriis atque in odium vitae deductus postremo fame atque angore confectus est”.

³⁸ O *Epitome de caesaribus* zob. T. D. Barnes, *The Epitome de Caesaribus and its sources*, „Classical Philology” 1976, vol. 71, s. 258–268; J. Schlumberger, op. cit., s. 201–219; K. P. John, *Die Epitome de Caesaribus und die Historia Augusta*, „Klio” 1977, Bd. 59, s. 497–501; J. Schwartz, *L’Histoire Auguste et l’Epitome*, w: *B.H.A.C. 1977/1978*, Hrsg. A. Alföldi, J. Straub, Bonn 1980, s. 219–224; B. Baldwin, *The Epitome de Caesaribus from Augustus to Domitian*, „Quaderni urbinati di cultura classica” 1993, n. 43, s. 81–101; A. R. Birley, *Fiction in the Epitome*, w: *Historia Augusta Colloquium IV: Colloquium Barcinonense*, eds. G. Bonamente, M. Mayer, Bari 1996, s. 67–82; M. Festy, op. cit.; P. Janiszewski, op. cit., s. 13–43.

³⁹ *Epit.* 32, 5–6: „Valerianus vero in Mesopotamia bellum gerens, a Sapore Persarum rege superatus, mox etiam captus, apud Parthos ignobili servitute consenuit. Nam quamdiu visit, rex eiusdem provinciae incurvato eo pedem cervicibus eius imponens equum conscendere solitas erat”.

tam starości, wykorzystywanie pochyłonego cesarza przy dosiadanu przez króla perskiego konia. Zarówno w *Epitome de caesaribus*, jak i u Orozjusza brakuje zaś elementów znajdujących się jedynie u Laktancjusza – przede wszystkim zdarzenia skóry cesarza po śmierci, przechowywania jej w świątyni oraz pokazywania jej rzymskim wysłannikom. Nie ma tam też opowieści o natrząsaniu się z Rzymian przez Szapura I oraz o wsiadaniu przez króla królów na wozy. Tekst *Historia adversus paganos* jest bliższy passusowi z *Epitome de caesaribus* niż *De mortibus persecutorum*.

Kiedy porównamy interesujące nas treści, łatwo zauważymy, że Orozjusz nie przepisywał wprost swojego źródła. To nie jest dziwne, gdyż autor ten najczęściej własnymi słowami oddawał myśl zawartą w swoim źródle. Bardzo często zamieniał czasowniki użyte w pismach, na których się opierał, na ich synonimy. Podobnie zresztą jest z rzeczownikami, czasami Orozjusz zamieniał słowa mniej lub bardziej udanie na bliskoznaczne. Porównanie tekstów dotyczących losów Waleriana w niewoli znajdzie czytelnik w tabeli poniżej:

Tabela 1. Porównanie tekstów Orozjusza, *Epitome de caesaribus* i Laktancjusza dotyczących losów Waleriana w perskiej niewoli

Oros. 7, 22, 4	<i>Epit.</i> 32, 5–6	<i>Lact. Mort. Pers.</i> 5, 2–3
Valerianus ilico, nefarii auctor edicti, a Sapore Persarum rege captus, imperator populi Romani ignominiosissima apud Persas seruitute consenuit, hoc infamis officii continua, donec uixit, damnatione sortitus, ut ipse adclinis humi regem semper, ascensurum in equum, non manu sua sed dorso attolleret	Valerianus vero in Mesopotamia bellum gerens, a Sapore Persarum rege superatus, mox etiam captus, apud Parthos ignobili servitute consenuit. Nam quamdiu visit, rex eiusdem provinciae incurvato eo pedem cervicibus eius imponens equum conscendere solitas erat	Hic captus a Persis non modo imperium, quo fuerat insolenter usus, sed etiam libertatem, quam ceteris ademerat, perdidit vixitque in servitute turpissime. Nam rex Persarum Sapor, is qui eum ceperat, si quando libuerat aut vehiculum ascendere aut equum, inclinare sibi Romanum iubebat ac terga praebere et imposito pede super dorsum eius illud esse verum dicebat exprobrans ei cum risu, non quod in tabulis aut parietibus Romani pingerent

Między tekstami Orozjusza i Laktancjusza prawie w ogóle nie można odnaleźć podobnych fraz. Powtarzają się jedynie pojedyncze słowa, które

trudno byłoby oddać inaczej – są to głównie nazwy własne. Niektórzy zwracają uwagę na pojawienia się słowa „grzbiet” (*dorsum*) u obu autorów⁴⁰. Nie jest to jednak słowo nietypowe lub rzadkie, aby budować na tym hipotezę. Podobieństw leksykalnych między *Epitome de caesaribus* a *Historia adversus paganos* też właściwie nie ma. Tam, gdzie w *Epitome de caesaribus* mamy słowo „niesławna” (*ignobilis*), Orozjusz bardziej akcentuje upokorzenie cesarza, nazywając jego niewolę „haniebną” (*ignominiosus*). Orozjusz konsekwentnie i prawidłowo nazywał rzymskich wrogów Persami, podczas gdy autor *Epitome de caesaribus* określa ich niekonsekwentnie Persami lub anachronicznie Partami. Tak więc pod względem leksykalnym trudno jest jednoznacznie rozstrzygnąć, czy Orozjusz posłużył się *De mortibus persecutorum*, czy *Epitome de caesaribus*. Jeżeli jednak się pamięta, że Orozjusz raczej streszczał przekaz źródła, niż go przepisywał, to takie różnice nie dziwią. W tym miejscu ważniejsze jest dla nas coś innego, względy leksykalne nie nakazują nam preferować *De mortibus persecutorum* nad *Epitome de caesaribus* jako źródła, z którego Orozjusz korzystał. Trzeba pamiętać, że pod względem treści Orozjuszowi bliżej jest do przekazu *Epitome de caesaribus* niż *De mortibus percesutorum*.

O ile nie sposób jest znaleźć miejsc poza opisem losów Waleriana, w których Orozjusz inspirował się Laktancjuszem, o tyle bez trudu można odszukać passusy, w których *Epitome de caesaribus* prawdopodobnie była źródłem *Historia adversus paganos*. Są to: zwycięstwo Gracjana nad Alamannami (Oros. 7, 33, 8 – *Epit.* 47, 2), wstąpienie na tron Teodozjusza I (Oros. 7, 34, 1–2 – *Epit.* 48, 1), uzurpacja Magnusa Maksymusa (Oros. 7, 34, 9 – *Epit.* 47, 7) i być może charakterystyka bitwy pod Adrianopolem⁴¹. Wydaje się więc, że Orozjusza *Epitome de caesaribus* było jednym z ważniejszych źródeł do ukazania czasów rodów Walentyniana i Teodozjusza I⁴².

Tak więc przekaz Orozjusza o niewoli Waleriana różni się pod względem treści od passusu Laktancjusza. Co więcej, w innych fragmentach nie widać śladów znajomości *De mortibus persecutorum* u Orozjusza. Za to autor *Historia adversus paganos* prawdopodobnie znał i korzystał z *Epitome de*

⁴⁰ A. Polichetti, op. cit., s. 160.

⁴¹ P. van Nuffalen, op. cit., s. 105–108.

⁴² Ibidem, s. 112.

caesaribus – oba źródła w ten sam sposób pokazują fakty dotyczące losów Waleriana w perskiej niewoli. Prawdopodobnie więc Orozjusz, opisując, jak Persowie traktowali Waleriana, inspirował się *Epitome de caesaribus*, a nie *De moribus persecutorum*, a w konsekwencji przypuszczalnie nie miał w swoich rękach *De mortibus persecutorum*.